

УДК 342.4(47): 340.12(477)

Новікова С. О.

КОНСТИТУЦІЙНИЙ ПРОЕКТ П.І. ПЕСТЕЛЯ «РУСЬКА ПРАВДА» І ЙОГО ВПЛИВИ НА ПОДАЛЬШИЙ РОЗВИТОК ВЧЕНЬ ПРО ДЕРЖАВУ ТА ПРАВО В РОСІЇ Й УКРАЇНІ

Значне місце у достатньо різноплановій діяльності декабристів займала робота над створенням конституційних проектів. Один із двох найбільш відомих – конституційний проект глави Південного товариства П.І. Пестеля, названий ним «Руською Правдою»,¹ – був плодом тривалої і наполегливої праці: відомо, що Пестель працював над цим документом протягом десяти років. Павло Іванович зібрав обширну бібліотеку політичної та іншої наукової літератури; його конституційний проект показував, що він був у курсі руху політичної думки свого часу. З цього приводу друг Пестеля, секретар Південного товариства Н.І. Лорер згадував: «Квартиру он [Пестель] займав очень простую, – на площади, против экзерциргауза, – и во всю длину его немногих комнат тянулись полки с книгами, более политическими, экономическими и вообще ученого содержания, и всевозможные конституции. Не знаю, чего этот человек не прочел на своем веку, на многих иностранных языках» [1].

Пропоновані П.І. Пестелем шляхи вирішення тих чи інших конституційно-правових проблем, спрямованих на розв'язання етнонаціональних та етнополітичних аспектів розроблюваного декабристами нового устрою суспільства, неодноразово обговорювалися членами Південного товариства. І постатейно, і в цілому конституційний проект Пестеля не тільки багато разів виносився на обговорення на засіданнях і з'їздах керівників Південного товариства, але і до самої роботи над текстом проекту залучалися окремі члени товариства. Так, Юшневський зізнався на слідстві, що він подекуди «переправлял слог» «Руської Правди», але, очевидно, йшлося не тільки про стиль у вузькому значенні слова, але і про зміст; вносили свої поправки й інші декабристи: наприклад, Сергію Мурав'йову-Апостолу було доручено писати окремий розділ [2].

У 1823 р. на Київському з'їзді основні положення «Руської Правди» були обговорені й одногосно прийняті керівниками Південного товариства. Таким чином, «Руська

¹ Свій проект Пестель назвав «Руською Правдою» у пам'ять законодавчого пам'ятника Київської Русі. Цією назвою (а її він дав своєму проекту лише в 1824 р., раніше проект назви не мав) Пестель, очевидно, хотів і вшанувати етнонаціональні традиції, і підкреслити зв'язок майбутньої революції з історичним минулим русичів. Повна ж назва конституційного проекту Пестеля виглядала так: «Русская Правда, или Заповедная Государственная Грамота Великого Народа Российского, служащая заветом для усовершенствования Государственного устройства России и содержащая верный наказ как для народа, так и для Временного Верховного Правления». Цей документ опубліковано в т.7 документального видання «Восстание декабристов». – С.Н.

Правда», будучи плодом величезної особистої праці Пестеля, в той же час стала й плодом спільних творчих зусиль цілої організації, обговореним і прийнятим одногласно [3].

«Руській Правді» П.І. Пестель надавав і великого тактичного значення, оскільки революцію, на його думку, не можна було успішно проробити без готового конституційного проекту. Зрозуміло, що у міру наближення строку, призначеного для повстання (а строки ці, як відомо, досить часто мінялися), все гостріше відчувалася необхідність у якнайшвидшому закінченні «Руської Правди»; «от меня часто требовали ею поспешить», – зазначав Пестель на слідстві.

Вирішальною умовою успішного функціонування новостворюваного політичного укладу Пестель вважав диктатуру, через що й був прихильником диктатури Тимчасового верховного правління під час революції, яка, згідно його припущень, повинна була встановлюватися на 10-15 років. І за своїм змістом конституційний проект Пестеля «Руська Правда» фактично був не чим іншим, як наказом Тимчасовому верховному правлінню, наділеному диктаторською владою.

Пестель особливо ретельно розробив положення про Тимчасове верховне революційне правління, диктатура якого, на його думку, була засторогою від «ужасов безначалия» й «народных междоусобий», котрих він всіляко хотів уникнути. Декабристи називали цей період «роковым временем». Негайне після перевороту встановлення диктатури Тимчасового правління і наявність готового «верного наказа» Тимчасовому верховному правлінню – «Руської Правди», забезпечувало, на думку Пестеля, потрібний хід подій у найбільш небезпечний для революції час – з моменту революційного воєнного наступу до моменту встановлення республіки і введення у дію нових революційних установлень. «Русская Правда», – писав Пестель у своєму конституційному проекті, – есть наказ или наставление Временному верховному правлению для его действий, а вместе с тем и объявление народу, от чего он освобожден будет и чего вновь ожидать может... Она содержит обязанности, на верховное правление возлагаемые, и служит для России ручательством, что Временное правление единственно ко благу Отечества действовать будет. Недостаток в таковой грамоте ввергнул многие государства в ужаснейшие бедствия и междоусобия, потому что в оных правительство действовать всегда могло по своему произволу, по личным страстям и частным видам, не имея перед собою ясного и полного наставления, коим бы обязано было руководствоваться, и что народ между тем никогда не знал, что для него предпринимают, никогда не видел ясным образом, к какой цели стремятся действия правительства...» [4].

У «Руській Правді» намічалось 10 глав: перший розділ – про межі держави; друга – про різні племена, які населяють Російську державу; третя – про стани держави; четверта – «О народе в отношении к приуготовляемому для него политическому или общественному состоянию»; п'ята – «О народе в отношении к приуготовляемому для него гражданскому или частному состоянию»; шоста – «Об устройстве и образовании верховной власти»; сьома – «об устройстве и образовании местной власти»; восьма – «Об устройстве безопасности в государстве»; дев'ята – «О правительстве в отношении к устройству благосостояния в государстве»; десята – «наказ для составления государственного свода законов». Крім того, у «Руській Правді» був вступ, де йшлося про основні поняття конституції, й коротка післямова, в якій містилися «главнейшие определения и постановления, Русскою Правдою учиненные» [5].

**КОНСТИТУЦІЙНИЙ ПРОЕКТ П.І. ПЕСТЕЛЯ «РУСЬКА ПРАВДА»
І ЙОГО ВПЛИВИ НА ПОДАЛЬШИЙ РОЗВИТОК ВЧЕНЬ ПРО ДЕРЖАВУ
ТА ПРАВО В РОСІЇ Й УКРАЇНІ**

За свідченням Пестеля, написані й остаточно опрацьовані були лише дві перші глави та більша частина третьої; четверта й п'ята глави були написані начорно, останні ж п'ять глав зовсім не були написані, матеріал до них залишився лише у вигляді чернеток. Через це для того, щоб скласти уяву про конституційний проект Пестеля в цілому, необхідно залучати додаткові матеріали: свідчення про «Руську Правду», дані Пестелем та іншими членами таємного товариства у ході слідства, а також короткий виклад основних начал «Руської Правди», продиктований Пестелем декабристу Бестужеву-Рюміну [6].

Із аналізу тексту «Руської Правди» випливає, що Пестель – переконаний противник самодержавства, «зловластия», тиранії, як він його називає, іноді нагороджуючи його ще й характерним епітетом – «разъяренное зловластие». Пестель виражає в «Руській Правді» бажання виключити навіть сам спогад про колишнє торжество цієї тиранії, й у майбутньому зводі законів революційної Росії забороняє навіть згадувати про кріпосне й самодержавне минуле.

Він сповнений обурення на уряд і дворянство за важке положення народних мас: селяни «были доньше несчастными жертвами зловластия прежнего правительства и безжалостной, безрассудной, бессовестной корысти дворянского сословия», а «прежняя верховная власть (хоча для Пестеля вона на момент складання «Руської Правди» була ще «нинішньою») – С.Н.) довольно уже доказала враждебные свои чувства противу народа русского» [7].

Тому за проектом Пестеля самодержавство в Росії ліквідувалося; при цьому знищувався не тільки сам інститут самодержавства як такий, але й фізично винищувався весь царюючий дім: Пестель був рішучим прихильником страти всіх без виключення членів царської родини вже на самому початку революції. Інші лідери декабристів висловлювали стосовно цього інші точки зору. Так, у 1823-1824 рр., під час переговорів про об'єднання Південного і Північного товариств, Н.М. Муравйов не погоджувався з П.І. Пестелем щодо необхідності винищення імператорської родини, вважаючи, що «люди, обгащенные кровию, будут посрамлены в общем мнении» [8].

«Руська Правда» проголошувала республіку, однак глава шоста «Руської Правди», за свідченням Пестеля, ще не була написана; а саме у ній і повинна була йти мова про організацію верховної влади. Але чи була ця глава не написана, або ж була вона просто знищена, – достеменно це невідомо. Залишається лише констатувати, що ми не маємо викладу цього питання в «Руській Правді».

Загальні республіканські установки Пестеля найбільш широко і зрозуміло сформульовані в «Государственном завете» – короткому викладі його конституції, і в свідченнях Пестеля на слідстві: «Я сделался в душе республиканец и ни в чем не видел большего благоденствия и высшего блаженства для России, как в республиканском правлении». Пестель і його однодумці «входили в восхищение и, сказать можно, восторг», коли уявляли собі «живую картину щастия, коим бы Россия по нашим понятиям тогда пользовалась», – так свідчив Пестель [9].

Пестель виступає і як прихильник ідеї революційної верховної влади народу: «Народ ... не есть принадлежность какого-либо лица или семейства. Напротив того,

правительство есть принадлежность народа, и оно учреждено для блага народного, а не народ существует для блага правительства» [10].

Всі стани у державі повинні були бути знищені і злитися «в единое сословие гражданское». Ніяка група населення не могла відрізнитися від іншої якими-небудь соціальними привілеями. Дворянство знищувалося разом зі всіма іншими станами, і всі жителі країни проголошувалися однаково «благородными», тобто «рожденными во благо». Оголошувалася рівність всіх перед законом і визнавалося «неоспоримое право» кожного громадянина брати участь у державних справах.

Ліквідувалися будь-які гільдії і цехи; негайному знищенню підлягали також військові поселення – ця вигадка «разъяренного зловластия», одна думка про які наповнювала «каждую благомыслящую душу терзанием и ужасом».

За конституцією Пестеля громадянин досягав цивільного повноліття у віці 20 років. Всі громадяни чоловічої статі, які досягли цього віку, отримували виборчі права (жінки, проте, виборчих прав не мали).

Відсутній у конституції Пестеля й який би то не було майновий ценз; ворог «аристократии феодальной», Пестель був не меншим ворогом й «аристократии богатств» [11], тобто політичних цензових переваг, які одержували великі власники у деяких буржуазних державах. Щоб отримати право обирати і бути обраним, треба було лише являтися повнолітнім громадянином Російської республіки. Пестель припускав, що при голосуванні виборці віддадуть перевагу більш освіченим людям, однак цензу письменності у нього в конституції не було: і грамотний, і неписьменний мали однакове право голосування.

Пестель виступав і як противник будь-якого федеративного устрою, будучи прихильником єдиної і нероздільної республіки з сильною централізованою владою. Така республіка, на думку Пестеля, ділилася на губернії або області, які в свою чергу підрозділялися на повіти, а повіти – на волості.

Щорічно у кожній волості повинні були збиратися загальні волосні збори всіх жителів, т. зв. «земські народні збори», які вибирали своїх депутатів у різні «наместные собрания», тобто місцеві органи влади, а саме: 1) до своїх «наместных» волосних зборів; 2) до своїх «наместных» зборів повіту; 3) до своїх «наместных» окружних або губернських зборів. Вибори до цих трьох органів влади були прямими. «Из сего явствует, – пише Пестель, – что все наместные собрания, как волостные, так и уездные и окружные или губернские, будут состоять из членов, назначенных в оные прямо и непосредственно от земских собраний, чем самым и будут все члены всех наместных собраний по всей точности и в полной мере самим народом избираемы» [12].

Головою «наместных» волосних зборів був виборний «волостной предводитель», а головою «наместных» зборів повіту і губернського – «выборные посадники».

Компетенція «наместных» зборів була достатньо широкою: вони заслуховували звіти виконавчих органів влади у волості, повіті, губернії – волосних, повітових і земських правлінь, приймали і розглядали скарги на місцеву адміністрацію, обирали нових урядовців місцевого управління і затверджували колишніх, тобто, взагалі займалися всіма справами місцевого значення, «до волости или уезда касающимися». Окружні «наместные» збори обирали, крім того, представників до

**КОНСТИТУЦІЙНИЙ ПРОЕКТ П.І. ПЕСТЕЛЯ «РУСЬКА ПРАВДА»
І ЙОГО ВПЛИВИ НА ПОДАЛЬШИЙ РОЗВИТОК ВЧЕНЬ ПРО ДЕРЖАВУ
ТА ПРАВО В РОСІЇ Й УКРАЇНІ**

вищого законодавчого органу влади – Народного віче. Таким чином, вибори до верховного органу влади в республіці Пестеля намічались двоступеневі.

Народне віче являлося органом верховної законодавчої влади в державі, й було однопалатним, оскільки принципу двопалатної системи Пестель не визнавав.

Виконавча влада в державі доручалася Державній думі.

Народне віче передбачалося сформувати з народних представників, обраних на п'ять років. Щороку повинна була переобиратися одна п'ята частина Народного віче.

Голова обирався щорічно з членів, які перебували у складі Народного віче останній рік.

Тільки Народне віче мало право видавати закони, оголошувати війну й укладати мир. Ніхто не мав права розпуску Народного віче, оскільки воно представляло «волю» і «душу» народу в державі.

Державна дума складалася з п'яти членів, обраних Народним віче на п'ять років. Щорічно один з членів Державної думи вибував з її складу, зважаючи на закінчення свого терміну, й замінювався іншим по вибору.

Головою Державної думи був той її член, який засідає в ній останній (п'ятий) рік.

Окрім законодавчої і виконавчої влади Пестель виділяв також владу «блюстительную», яка повинна була контролювати точне дотримання конституції в країні і стежити за тим, щоб законодавчі та виконавчі влади не виходили з рамок, встановлених для них законами.

Центральним органом «блюстительной» влади конституцією Пестеля намічався т. зв. Верховний собор, який повинен був складатися з 120 членів; останні іменувалися «боярами» й обиралися довічно.

Окрім здійснення інших повноважень, Верховний собор, крім того, під час війни призначав головнокомандуючого армією.

Столицею Російської республіки за «Руською Правдою» повинен був стати Нижній Новгород. Як столиця це місто намічалось з п'яти причин: по-перше, він був розташований у центрі країни; по-друге, знаходився на зручних торгових шляхах (на Волзі); по-третє, Макар'євським ярмарком він з'єднував Європу з Азією у сухопутних торгових відносинах; по-четверте, «освобождение России от ига иноплеменного через Минина и Пожарского из сего города изошло»; по-п'яте, «все воспоминания о древности нижегородской дышат свободою и прямою любовью к Отечеству, а не к тиранам его» [13].

Конституція Пестеля також проголошувала: священність і недоторканність права власності; повну свободу занять для населення; свободу книгодрукування (за зміст друкарських творів винні відповідали тільки перед судом); свободу віросповідання (кожна віра могла вільно сповідатися у державі, але заборонялися деякі релігійні звичаї, такі, наприклад, як багатоженство у мусульман). Передбачалося скасування станового суду і введення суду присяжних засідателів, рівного для всіх громадян.

Погляди Пестеля на національне питання теж були досить своєрідними. Так, права інших національностей на відділення від Російської держави Пестель не визнавав: всі народи, які населяли Росію, повинні були, на його думку, злитися в єдиний російський народ і втратити свої національні особливості.

Не розумів Пестель і значення національного розвитку пригноблених народів, через що не зумів (та, очевидно, й не збирався) відшукати шляхи до вирішення національного питання. Правда, формально за конституцією Пестеля російський народ не мав жодних переваг перед неросійськими народностями; все населення Росії, незалежно від національності, отримувало однакові політичні права. Проте в цій же конституції намічалися жорстокі заходи проти «буйних» кавказьких народів. Так, «Руська Правда» пропонувала «разделить все сии кавказские народы на два разряда – мирные и буйные. Первых оставить в их жилищах и дать им российское правление и устройство, а вторых силою переселить во внутренность Россия, раздробив их малыми количествами по всем русским волостям» [14]. При цьому бажаними вважав Пестель і християнізацію неросійських народів, і вселення на землі інших національностей російських колоністів.

Пропонував Пестель і свій варіант вирішення польського питання. Він визнавав за Польщею право на відділення від Росії, але тільки за умови дотримання наступних умов: 1) у Польщі повинна відбутися революція, яка б знищила феодальне пригноблення селян і станів; 2) має бути проголошена республіка на тих же засадах, що і в Росії, тобто, на принципах «Руської Правди» – із загальним виборчим правом, «делением земли» тощо. Після цього Польська республіка одержувала право на самостійне політичне буття, відділялася від Росії, але зберігала з нею «тесный союз» у мирний та воєнний час, «вследствие коего бы Польша обязалась все войско свое присоединить на случай войны к российской армии, дабы тем в полной мере доказать, что чувства искренней дружбы и преданности к России питает и питать будет». Загалом же план відділення Польщі був включений до «Руської Правди» «в предположении, что Польша заслужит самостоятельную независимость поступками своими и образом своего действия в роковое время Российского возрождения и государственного преобразования» [15].

Підсумовуючи, можна зазначити, що конституційний проект Пестеля – «Руська Правда» – являв собою революційний проект буржуазного перевлаштування кріпосницької Росії. Як відомо, автор іншого проекту – Н.М. Муравйов у своїй Конституції пропонував встановлення конституційної монархії, введення рівності громадян перед законом, ліквідацію станів, надання свободи слова, друку, віросповідань, скасування кріпацтва і наділення селян двома десятинами землі на двор – однак, при загальному збереженні поміщицької власності на землю, і, до того ж запроваджував високий майновий ценз для заняття державних посад. Пестель же передбачав повне знищення кріпацтва і самодержавства, фізичне знищення членів царської родини, проголошення замість абсолютистської держави республіки – тобто, майже закладав основи програми більшовиків. Звісно, на проекті Пестеля все ще лежить певний відбиток дворянської обмеженості, але в цілому він став радикальним планом перевлаштування феодал-кріпосної Росії. Фактично це був найрішучіший з усіх конституційних проектів, створених революціонерами-дворянами, значення якого виходить далеко за рамки XIX століття.

Список літератури:

1. Нечкина М.В. Декабристы. – М.: Наука, 1984. – С. 87.

**КОНСТИТУЦІЙНИЙ ПРОЕКТ П.І. ПЕСТЕЛЯ «РУСЬКА ПРАВДА»
І ЙОГО ВПЛИВИ НА ПОДАЛЬШИЙ РОЗВИТОК ВЧЕНЬ ПРО ДЕРЖАВУ
ТА ПРАВО В РОСІЇ Й УКРАЇНІ**

2. Шубин В.Ф. О датах рождения декабристов Н.М. Муравьева и С.И. Муравьева-Апостола // Сов. архивы. – 1986. – № 4. – С. 28.
3. Треба відзначити, що рукопис «Руської Правди» є складним зібранням різночасних редакцій конституційного проекту, своєрідних нашарувань тексту, з яких деякі уривки відносяться до первинних нарисів, інші – до більш пізніх редакцій. Нерідко одна і та ж тема дається в «Руській Правді» у різночасних редакціях, по суті відмінних одна від одної. – С.Н.
4. Цит. по: Хорос В. Г. «Социалист прежде социализма» (о социально-политических взглядах П.И. Пестеля) // Историко-философский ежегодник: 1986. – М., 1986. – С. 122.
5. Цит. по: Нечкина М.В. Декабристы. – М.: Наука, 1984. – С. 89.
6. Цей документ має назву «Государственный завет» й зберігся він у слідчій справі члена Товариства об'єднаних слов'ян Шимкова. – С.Н.
7. Нечкина М.В. Декабристы. – М.: Наука, 1984. – С. 92.
8. Дружинин Н.М. Декабрист Никита Муравьев. – М.: Госиздат, 1933. – С. 56.
9. Цит. по: Мироненко С. В. Самодержавие и реформы: Политическая борьба в России в начале XIX в. – М., 1989. – С. 73.
10. Пантин И.К., Плимак Е.Г., Хорос В.Г. Революционная традиция в России. – М.: Политиздат, 1986. – С. 133.
11. Пестель, як й інші декабристи, вільно володіючи французькою мовою, дуже часто промовляли слово «аристократія» за французькими правилами – «аристокраси», звідси і похідне слово – «аристокрація». – С.Н.
12. Цит. по: Нечкина М.В. Декабристы. – М.: Наука, 1984. – С. 97.
13. Пестель П.И. «Конституция Государственный завет» // Красный архив. – 1925. – Т. 6 (13). – С. 283-284.
14. Декабристы и их время: Материалы и сообщения. – М.-Л.: АН СССР, 1951. – С. 221.
15. Пестель П.И. «Конституция Государственный завет» // Красный архив. – 1925. – Т. 6 (13). – С. 280-284.